

Νίκος Μαρτίνος*

Η ύπαιθρος και τα προβλήματά της

Οι οικονομικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές συνιστώσες του ζητήματος

Εισαγωγή

Σήμερα, όταν μιλούμε για την ύπαιθρο και τα προβλήματά της, έχουμε συνήθως στο νου ένα σύνολο ευρύτερο απ' εκείνο που αναφέρεται αποκλειστικά στις καθ'αυτό γεωργοκτηνοτροφικές δραστηριότητες. Και αυτό βέβαια δεν αφορά μόνο στις περιπτώσεις εκείνες που η οικονομική δραστηριότητα δεν έχει ακόμα κατορθώσει να εντάξει στη σφαίρα της το σύνολο των φυσικών πόρων. Αφορά τον αγροτικό χώρο¹, σε αντιδιαστολή με τον αστικό χώρο, εντός του οποίου ασκούνται και άλλες παραγωγικές δραστηριότητες πέραν των πρωτογενών. Εδώ, μπορεί να αντιείναι κανείς, ότι αυτό συνέβαινε και στο σχετικά πρόσφατο παρελθόν, καθώς στα μικρά αγροτικά νοικοκυριά παράγονταν τα αναγκαία μέσα κατανάλωσης για την επιβίωση της αγροτικής οικογένειας, πέραν από τα βασικά είδη διατροφής. Με την κεφαλαιακή όμως συσσώρευση στη βιομηχανία και στον τριτογενή τομέα, τα αγροτικά νοικοκυριά έπαψαν να έχουν αυτοκαταναλωτικό προσανατολισμό, καθώς η πλήρης εμπορευματοποίηση της γεωργικής παραγωγής, σήμαινε την ταυτόχρονη μεταβίβαση αυτών των δραστηριοτήτων στους άλλους τομείς της οικονομίας. Η διαδικασία αυτή χαρακτηρίζει λίγο-πολύ τις γεωργίες των βιομηχανικά προηγμένων χωρών, που όμως μεταξύ τους παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές. Διαφορές που δεν αφορούν μόνο στις διαφορετικές γαιομορφολογικές και κλιματολογικές συν-

* ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ

Ο Νίκος Μαρτίνος είναι καθηγητής του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών, τμήμα Γεωργικής Οικονομίας.

θήκες κάτω από τις οποίες ασκούνται οι γεωργικές δραστηριότητες. Η επιστροφή σε μια συνολικότερη θεώρηση του αγροτικού χώρου (Friedman and Douglas, 1978, Friedman and Weaver, 1979, Garofoli 1991), υποδηλώνει σε σημαντικό βαθμό και μια αλλαγή των αντιλήψεων που έχουν αρχίσει να διαμορφώνονται για την αντιμετώπιση των υφιστάμενων προβλημάτων.

Πρότυπα γεωργικής ανάπτυξης και αναπτυξιακή διαδικασία - Μεθοδολογικές παρατηρήσεις

Στην κορυφή της πυραμίδας του προτύπου γεωργικής ανάπτυξης των βιομηχανικά προηγμένων χωρών βρίσκεται η αγγλοσαξωνική γεωργία. Πρόκειται για μια γεωργία που στηρίζεται στην αφθονία φυσικών πόρων (γης-νερού) και ασκείται εντατικά με τη χρήση φορδιστικής τεχνολογίας και ενδιάμεσων εισροών (λιπασμάτων-φυτοφαρμάκων κ.ά.). Εδώ, οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις είναι τεράστιες για τα ευρωπαϊκά δεδομένα και όχι μόνο (2-3 χιλ. στρέμματα στις ΗΠΑ) και ο κοινωνικός ιστός της υπαίθρου ανύπαρκτος. Ο αγροτικός πληθυσμός που δεν ξεπερνά το 3% βρίσκεται διεσπαρμένος σ'ένα αχανή γεωργικό χώρο. Πρόκειται για μια γεωργία που επηρεάζει αποφασιστικά τους όρους του διεθνούς ανταγωνισμού σε βασικά γεωργικά προϊόντα, όπου στην εκμετάλλευση των φυσικών πόρων έχει ελαχιστοποιηθεί η παρουσία του ανθρώπινου παράγοντα. Παρά την αναμφισβήτητη οικονομική του επιτυχία αλλά και την ανασφάλεια που έχει δημιουργήσει και συνεχώς δημιουργεί στις μεσαίες οικογενειακές εκμεταλλεύσεις, το πρότυπο αυτό αρχίζει να δέχεται πιέσεις. Πιέσεις που γίνονται όλο και πιο ισχυρές, καθώς τα συναφή με τη χρήση των πόρων περιβαλλοντικά προβλήματα, οι εμφανιζόμενες μεταβολές στις διαιτολογικές συνήθειες των ανθρώπων και η συνεχής ανασφάλεια που απορρέει από την κεφαλαιοκρατικά ελεγχόμενη αγορά εργατικού δυναμικού, έχουν ως αποτέλεσμα την επανεμφάνιση πολύ μικρών για τα αγγλοσαξωνικά δεδομένα οικογενειακών εκμεταλλεύσεων. Ας σημειωθεί ότι με τα μεγάλα κοινωνικά προβλήματα που έχουν δημιουργηθεί ιστορικά κατά τη διαμόρφωση αυτού του προτύπου ανάπτυξης, έχει ασχοληθεί τόσο η αμερικανική λογοτεχνία (αναφέρω ενδεικτικά το μνημειώδες μυθιστόρημα του Τζων Στάινμπεκ "Τα σταφύλια της οργής" που διεκτραγωδεί το ξεκλήρισμα των μεσαίων γεωργικών νοικοκυριών στο μεσοπόλεμο), όσο και ο σύγχρονος αμερικανικός κινηματογράφος, που με ενάργεια εμφανίζει την πλήρη εξάρτηση των γεωργικών νοικοκυριών από το εμπορικό και χρηματιστικό κεφάλαιο.

Η ευρωπαϊκή γεωργία με μέσο μέγεθος γεωργικής εκμετάλλευσης γύρω στα 150 στρέμματα και ποσοστό απασχολούμενων 5,5% του συνολικού αποτελεί μια ενδιάμεση κατάσταση, καθώς και η σχετική σπάνια φυσικών πόρων από τη μια μεριά, τα υψηλά ποσοστά ανεργίας των τελευταίων δεκαετιών και οι αλλαγές που πραγματοποιούνται στις συνειδήσεις των ανθρώπων ως προς τις σχέσεις τους με το φυσικό περιβάλλον, θέτουν υπό αμφισβήτηση την κατεστημένη αναπτυξιακή ιδεολογία που έχει ως αυτοσκοπό την αυτοεπέκταση του κεφαλαίου εις το διηνεκές. Η γενική αναφορά στην ευρωπαϊκή γεωργία αποτελεί βέβαια μια μεγάλη αφαίρεση από την πραγματικότητα, καθώς οι εμφανιζόμενες διαφορές στη γεωργία του ευρωπαϊκού βορρά και του ευρωπαϊκού νότου είναι τεράστιες. Αλλά, και εντός του ευρωπαϊκού νότου τόσο μεταξύ των χωρών-μελών όσο και σε κάθε χώρα ξεχωριστά, οι εμφανιζόμενες διαφορές είναι πολύ σημαντικές (Van der Ploeg, 1990, Long-Douwe, Van der Ploeg, 1994).

Δεν είναι επομένως τυχαίο που ορισμένες έννοιες οι οποίες στο σχετικά πρόσφατο παρελθόν θεωρούντο ακόμα και στον ακαδημαϊκό χώρο, ως δυνάμει ανατρεπτι-

κές, όπως για παράδειγμα η κεφαλαιώδης σημασία των *ενδογενών παραγόντων* στην αναπτυξιακή διαδικασία (Baran, 1957, Taylor, 1979, Slee, 1993, Καρανικόλας, 1996), η έννοια της *ολοκληρωμένης ανάπτυξης*, της *βιώσιμης* (αειφόρου) ανάπτυξης (Redclift, 1987, Pezzey, 1992, Ροζάκης, 1996) κλπ., σήμερα έχουν ενσωματωθεί όχι μόνο στο καθημερινό λεξιλόγιο των τεχνοκρατών, αλλά και σ' αυτή την ίδια την αγροτική πολιτική, χωρίς ωστόσο να διαμορφώνουν και τον βασικό άξονα πάνω στον οποίο κινείται η τελευταία. Αξίζει πάντως να σημειωθεί πως η έννοια της ανάπτυξης ως διαδικασίας που απαντά στις ανάγκες του παρόντος χωρίς να υπονομεύει τη δυνατότητα των επόμενων γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες κατακτά συνεχώς έδαφος.

Πολλά από τα εμφανιζόμενα προβλήματα της υπαίθρου συνδέονται κατά τρόπο άμεσο με την άσκηση των παραγωγικών δραστηριοτήτων. Προβλήματα όμως είναι δυνατό να προκύψουν και από την απουσία του ανθρώπινου παράγοντα. Στο σχετικά πρόσφατο παρελθόν τα ζητήματα τα σχετικά με την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος πολύ λίγο απασχολούσαν τους διαμορφωτές της αγροτικής πολιτικής. Έκτοτε, έχουν σημειωθεί σημαντικά βήματα σ' ό,τι αφορά την κατανόηση του προβλήματος αλλά και του τρόπου αντιμετώπισής του. Απομένουν βέβαια να γίνουν πολλά, μέχρις ότου φθάσουμε στο σημείο να μιλούμε για μια αγροτική πολιτική στην οποία η περιβαλλοντική συνιστώσα να έχει το απαιτούμενο ειδικό βάρος. Αναμφίβολα όμως έχει πολύ μεγάλη σημασία για το μελλοντικό πρότυπο ανάπτυξης της ευρωπαϊκής γεωργίας το γεγονός, ότι έχει αναγνωριστεί η ανάγκη παραμονής του αγροτικού πληθυσμού στην ύπαιθρο, ως βασική προϋπόθεση εφαρμογής πολιτικών για τη διατήρηση της οικολογικής ισορροπίας.

Με βάση τα όσα έχουν αναφερθεί πρέπει να έχει γίνει φανερό πως η κατανόηση της αναπτυξιακής πορείας, που έχει ακολουθήσει μια χώρα και ειδικότερα των μετασχηματισμών που έχει υποστεί ο αγροτικός της τομέας, είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση των προβλημάτων που έχουν ανακύψει. Πρέπει επομένως να εξετάζουμε τα πράγματα με μια οπτική γωνία που να διευκολύνει τη σύνδεση του χθες με του σήμερα. Γιατί πολλά από τα σημερινά προβλήματα δεν έχουν προκύψει διά παρθενογενέσεως, αλλά συνήθως είναι αποτελέσματα διεργασιών οι οποίες έχουν την αφετηρία τους στο παρελθόν. Η κατανόηση δε αυτών των διεργασιών είναι εντελώς αναγκαία τόσο για τη διαμόρφωση των κατάλληλων πολιτικών, όσο και για την επεξεργασία και την εφαρμογή των ενδεδειγμένων μέτρων, για την αποτελεσματική αντιμετώπιση των υφιστάμενων προβλημάτων. Η ανάλυση των κοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνονται στη σφαίρα της παραγωγής και της διανομής των προϊόντων, είναι το κλειδί που μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε πώς ακριβώς διαμορφώνονται οι κοινωνικές αντιθέσεις και ισορροπίες, πώς χρησιμοποιούνται οι φυσικοί πόροι διαχρονικά, πώς κατανέμεται το γεωργικό εισόδημα και τελικά πώς αρθρώνεται ο αγροτικός τομέας με τους άλλους τομείς της οικονομίας και με το κράτος.

Δεν θα έπρεπε βέβαια να αγνοηθεί το γεγονός ότι στις συνθήκες που διαμορφώνει ο συνεχώς εντεινόμενος διεθνής ανταγωνισμός εμφανίζονται νέα προβλήματα, τα οποία μπορεί και να μην εντάσσονται κατά τρόπο άμεσο στο προαναφερθέν πλαίσιο. Για παράδειγμα η νέα συμφωνία της GATT προσθέτει ορισμένα νέα προβλήματα για την ελληνική γεωργία, λόγω των συνακόλουθων μεταβολών της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής που συνεπάγονται χαμηλότερη εισοδηματική στήριξη και μειωμένη προστασία της εγχώριας παραγωγής. Θα ήταν όμως λάθος, το πρόβλημα της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής γεωργίας να εξεταστεί υπό το πρίσμα μιας βραχυπρόθεσμης οπτικής μόνο σ' ό,τι αφορά την τεχνική του διάσταση, απομονωμένο από άλλες σοβαρές συνιστώσες, που εν πολλοίς προσδιορίζουν και χαρακτηρίζουν τον τρό-

πο δράσης των άμεσων παραγωγών, τις σχέσεις τους με τον οικονομικό τους περίγυρο (π.χ. κράτος, εμποροβιομηχανικό κεφάλαιο) και τελικά προσδιορίζουν τη βέλτιστη χρήση των πόρων.

Τα βασικά μεγέθη της ελληνικής γεωργίας²

Ας ρίξουμε μια γρήγορη ματιά στα βασικά μεγέθη της ελληνικής αγροτικής οικονομίας σκιαγραφώντας παράλληλα το πρότυπο ανάπτυξής της όπως αυτό διαμορφώθηκε κυρίως κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο.

Απασχόληση : Το υψηλότερο ποσοστό στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Το 1995, ο αριθμός των απασχολουμένων στη γεωργία ήταν περίπου 780.000 που αντιστοιχεί σε 665.000 πλήρως απασχολούμενους. Το ποσοστό απασχολουμένων στη γεωργία αποτελεί το 20% του συνολικού αριθμού απασχολουμένων έναντι ποσοστού 5,5% στην Ε.Ε. Το μέσο ετήσιο ποσοστό μείωσης των απασχολουμένων την περίοδο 1981-1995 είναι 2% έναντι 2,8% στην Ε.Ε.

Γεωργ. Εκμεταλλεύσεις : Η μικρότερη μέση έκταση στην Ε. Ε.

Ο αριθμός των γεωργικών εκμεταλλεύσεων είναι 820.000 περίπου (1993). Η μέση έκταση της ελληνικής γεωργικής εκμετάλλευσης είναι περίπου 45 στρέμματα, έκταση που είναι η μικρότερη στη Ευρωπαϊκή Ένωση.

Η μέση έκταση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων στην Ευρωπαϊκή Ένωση είναι περίπου 162 στρέμματα, με μεγαλύτερη στο Ηνωμένο Βασίλειο που φτάνει τα 671 στρέμματα. Το αντίστοιχο μέγεθος στις Η.Π.Α. είναι 2.000 στρέμματα, ενώ στην Ιαπωνία 14 στρέμματα.

ΜΕΣΗ ΕΚΤΑΣΗ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ

Ελλάδα	45	στρέμματα
Ευρώπη - 12	162	στρέμματα
Η. Π. Α.	2.000	στρέμματα
Ιαπωνία	14	στρέμματα

(Πηγή : EUROSTAT)

Παραγωγή : Το 13,5% του Α.Ε.Π. της χώρας από τη γεωργία

Το Ακαθάριστο Γεωργικό Προϊόν (Α.Γ.Π.) ήταν το 1995 2,6 τρις δραχμές αντιπροσωπεύοντας το 13,5% του Α.Ε.Π. της χώρας έναντι 3% στην Ε.Ε. Από το 1981 μέχρι σήμερα παρατηρείται πλήρης στασιμότητα του Α.Γ.Π., σε σταθερές τιμές.

ΦΥΤΙΚΗ ΚΑΙ ΖΩΙΚΗ ΣΑΝ ΠΟΣΟΣΤΟ ΤΗΣ ΣΥΝΟΛΙΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

	1983	1995		
	ΕΛΛΑΔΑ Ε.Ε. - 10	ΕΛΛΑΔΑ	Ε.Ε. - 12	
Φυτική παραγωγή	67%	43%	71%	45%
Ζωική παραγωγή	33%	57%	29%	55%

(ΠΗΓΗ : ΕΣΥΕ)

Η γεωργική παραγωγή της Ελλάδας συμμετέχει σε ποσοστό 4,5% στην αξία της συνολικής παραγωγής της Ευρωπαϊκής Ένωσης (1994).

Η ακαθάριστη προστιθέμενη αξία της γεωργίας έφτασε το 72,9% της συνολικής αξίας της γεωργικής παραγωγής ενώ μόνο το 27,1% αντιπροσωπεύει τις εισροές στον γεωργικό τομέα (1995). Το χαμηλό αυτό ποσοστό οφείλεται κυρίως στην υψηλή συμμετοχή των προϊόντων φυτικής παραγωγής στο συνολικό γεωργικό προϊόν.

Εξωτερικό εμπόριο : Έλλειμμα στο αγροτικό εμπορικό ισοζύγιο

Οι εξαγωγές γεωργικών προϊόντων αποτελούν περίπου το 33,9% των συνολικών εξαγωγών της χώρας, ενώ αντίστοιχα οι εισαγωγές γεωργικών προϊόντων αποτελούν το 17,7% περίπου των συνολικών εισαγωγών.

Όμως η Ελλάδα παρουσιάζει έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο γεωργικών προϊόντων καθώς ο βαθμός κάλυψης των εισαγωγών από τις εξαγωγές είναι περίπου 81% (1995). Το φαινόμενο αυτό οφείλεται κυρίως στις μεγάλες ποσότητες των εισαγωγών των κτηνοτροφικών προϊόντων.

Παραγωγικότητα : Χαμηλή αύξηση της παραγωγικότητας

Την περίοδο 1981 - 1994, δηλαδή μετά την ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, η παραγωγικότητα αυξανόταν με ρυθμό 2,5% ετησίως. Ο χαμηλός ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας, ήταν αποτέλεσμα κυρίως της μείωσης των συνολικών επενδύσεων στη γεωργία με μέσο ετήσιο ρυθμό 3% την τελευταία 15ετία. Η παραγωγικότητα της ελληνικής γεωργίας μόλις που ξεπερνά το 50% του μέσου όρου της Ε.Ε. ενώ το αγροτικό εισόδημα ανά απασχολούμενο βρίσκεται περίπου στο 60% του αντίστοιχου κοινοτικού μέσου όρου.

Δυναμικότητα : 4/5 της παραγωγής βαμβακιού της Ε.Ε.

Η καλλιεργούμενη έκταση στην Ελλάδα ανέρχεται σε 39 εκατομμύρια στρέμματα περίπου και αποτελεί το 28% της συνολικής έκτασης της χώρας. Οι αρδευόμενες εκτάσεις αποτελούν το 29% της καλλιεργούμενης έκτασης της χώρας. Υψηλό είναι το ποσοστό της ενοικιαζόμενης γης που φτάνει το 30% περίπου της καλλιεργούμενης γης.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΩΣ ΠΟΣΟΣΤΟ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΗΣ Ε.Ε.

	(1994)	%
Βαμβάκι	80,1	%
Ελαιόλαδο	25,0	%
Καπνός	39,1	%
Αιγοπρόβειο κρέας	13,7	%
Νωπά φρούτα και λαχανικά	13,8	%

(ΠΗΓΗ : EUROSTAT)

Το 1993 το 66% περίπου της καλλιεργούμενης έκτασης βρισκόταν σε ορεινές και προβληματικές περιοχές.

**ΠΟΣΟΣΤΟ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΜΕΝΗΣ ΓΗΣ ΣΤΙΣ ΟΡΕΙΝΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΕΣ
ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΑΝΑ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ**

Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	73%	Στερεά Ελλάδα	65%
Αττική	22%	Κεντρική Μακεδονία	62%
Δυτική Μακεδονία	95%	Πελοπόννησος	68%
Ήπειρος	82%	Βόρειο Αιγαίο	100%
Θεσσαλία	33%	Νότιο Αιγαίο	99%
Ιόνιοι νήσοι	97%	Κρήτη	85%
Δυτική Ελλάδα	51%	ΣΥΝΟΛΟ ΧΩΡΑΣ	69%

Η συμβολή της γεωργίας στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας

Η ελληνική γεωργία έχει συμβάλει αποφασιστικά στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας

Με την εξασφάλιση επάρκειας τροφίμων και συναλλάγματος από τις εξαγωγές γεωργικών προϊόντων

Με την κάλυψη των αναγκών σε εργατικό δυναμικό των άλλων τομέων

Με τη μεταφορά πόρων για επενδύσεις στους άλλους τομείς κυρίως μέσω του συστήματος των σχετικών τιμών

Με τη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς που συνεπάγεται η αύξηση της κατανάλωσης και των επενδύσεων των αγροτών (εισροή εμβασμάτων πρώην αγροτών κλπ.)

Η επεξήγηση των ανωτέρω επισημάνσεων (Μαρτίνος, 1995), μολονότι σημαντική, βρίσκεται έξω από το πλαίσιο του παρόντος άρθρου. Αυτό που μπορεί ν' αναφερθεί εντελώς συνοπτικά είναι ότι η πρώτη μεταπολεμική περίοδος 1953-1973 χαρακτηρίζεται από την ταχύρρυθμη μεγέθυνση του γεωργικού προϊόντος (ετήσιος ρυθμός 3,4%) σε σύγκριση τόσο με το παρελθόν, όσο και με το χρονικό διάστημα που ακολούθησε. Σ' αυτό το χρονικό διάστημα η ελληνική γεωργία εμφανίζει έναν αξιόλογο δυναμισμό και συμβάλλει πολλαπλώς στην ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας. Η αγροτική πολιτική ασκούμενη σ' ένα πλαίσιο αρκετά προστατευτικό για την εγχώρια παραγωγή, διευκόλυνε την κερδοφορία του κεφαλαίου στους άλλους τομείς της οικονομίας, κυρίως με τη διατήρηση του κόστους διατροφής σε σχετικά χαμηλά επίπεδα και συνακόλουθα του κόστους αναπαραγωγής του εργατικού δυναμικού. Ακόμα, δυο άλλοι παράγοντες υπογραμμίζουν την τεράστια συμβολή του αγροτικού τομέα στην ανάπτυξη των άλλων τομέων της οικονομίας: α) η μεταφορά εργατικού δυναμικού που συνεπάγεται η αγροτική έξοδος, για τη δημιουργία του οποίου οι άλλοι τομείς δεν επιβαρύνθηκαν καθόλου, β) η τεράστια μεταφορά πόρων στις αστικές περιοχές που συνεπάγεται η αγροτική έξοδος για την αγορά οικοπέδων και κατοικιών. Ας σημειωθεί, ότι σ' ολόκληρη την εικοσαετία 1953/73 το 40-50% των ιδιωτικών επενδύσεων κατευθύνονται προς τον κλάδο των κατασκευών. Δεν είναι επομένως περιέργο που ο αγροτικός τομέας υπέστη αργότερα τις συνέπειες αυτής της διαρροής πλεονάσματος, με αποτέλεσμα να ανακοπεί η δυναμική που είχε δημιουργηθεί κατά την πρώτη κυρίως δεκαετία (1953/63) (Μαραβέγιας, 1992).

Παρά τις αναμφίβολες επιδόσεις της ελληνικής γεωργίας σ' ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο, οι αδυναμίες του αναπτυξιακού της προτύπου άρχισαν να γίνονται

περισσότερο εμφανείς σε υψηλότερα επίπεδα ανάπτυξης και εισοδήματος ιδιαίτερα μετά την πλήρη ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Η μεταφορά πόρων, ο χαρακτήρας της κρατικής παρέμβασης μετά το 1974 και η καταλληλότητα του υφιστάμενου προτύπου ανάπτυξης

Με την προώθηση των προενταξιακών διαδικασιών και με την τελική ένταξη στην ΕΟΚ το 1981 η ελληνική οικονομία ενσωματώθηκε πλήρως στην ευρωπαϊκή, αποβάλλοντας τα εναπομείναντα προστατευτικά τείχη. Έτσι βρέθηκε υποχρεωμένη να λειτουργήσει σ' ένα περιβάλλον πολύ πιο ανταγωνιστικό σε σχέση με το παρελθόν. Στον αγροτικό τομέα συνεχίστηκαν οι τάσεις που είχαν ήδη δρομολογηθεί από την προδικτατορική περίοδο με τη συνεχή αύξηση του βάρους της πολιτικής τιμών και εισοδημάτων έναντι της πολιτικής των διαρθρώσεων και τη συνακόλουθη αντιστροφή στην κίνηση των σχετικών τιμών προς όφελος του αγροτικού τομέα και της βιομηχανίας τροφίμων. Ακόμα, η δραστική μείωση της εσωτερικής μετανάστευσης, συνέτεινε στον αντίστοιχο περιορισμό διαρρεόντων πόρων προς τα αστικά κέντρα που χαρακτήριζε την προγενέστερη περίοδο. Η μείωση των επενδύσεων σε κατοικίες στα μεγάλα αστικά κέντρα αποτελεί σοβαρή ένδειξη της αντιστροφής των σχέσεων του αγροτικού τομέα με την υπόλοιπη οικονομία. Πέραν τούτου, μέσω της ΚΑΠ διοχετεύτηκαν τεράστια ποσά για τη στήριξη των εισοδημάτων των αγροτών. Το 1994 οι εισροές αυτές έφθασαν τα 900 δισ. δραχμές περίπου, όταν το γεωργικό προϊόν ήταν 2,2 τρισ. δραχμές (Μαραβέγιας, 1995). Η παρατηρούμενη αντιστροφή στη μεταφορά πόρων δημιούργησε τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τη ραγδαία επέκταση αστικών καταναλωτικών προτύπων στην ύπαιθρο και στη συνακόλουθη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς καταναλωτικών αγαθών. Σ' ό,τι αφορά τις σχέσεις του αγροτικού τομέα με τον δευτερογενή, διαπιστώνουμε ότι ο τελευταίος δεν ήταν κατάλληλα προετοιμασμένος τόσο για να αντιμετωπίσει ικανοποιητικά την συνεπαγόμενη αύξηση του κόστους εργασίας, με αύξηση της παραγωγικότητας μέσω ταχύρρυθμου τεχνολογικού εκσυγχρονισμού, όσο και να εκμεταλλευτεί στο μέγιστο τη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς που συνεπαγόταν η αύξηση του γεωργικού εισοδήματος.

Παρά την αναμφίβολη εισοδηματική βελτίωση των αγροτών, η γεωργική παραγωγή παρέμεινε στάσιμη, χαρακτηριζόμενη από φθίνουσα ικανότητα κάλυψης των εγχώριων αναγκών σε γεωργικά προϊόντα. Έτσι, ο βαθμός κάλυψης των εισαγωγών γεωργικών προϊόντων από αντίστοιχες εξαγωγές διολίσθησε σταδιακά από 150% της δεκαετίας του '60 στο 80% σήμερα, γεγονός που υπογραμμίζει τη φθίνουσα ανταγωνιστικότητα της ελληνικής γεωργίας. Κατ' αυτό τον τρόπο ο αγροτικός τομέας όχι μόνο δεν συμβάλλει πια στην κάλυψη του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου, αλλά "χρειάζεται" συναλλαγματικούς πόρους από άλλους τομείς για την κάλυψη της δικής του συμμετοχής στη διεύρυνση αυτού του ελλείμματος.

Στον τομέα της αγροτικής πολιτικής σ' ολόκληρη τη μεταπολιτευτική περίοδο και ιδιαίτερα από τη δεκαετία του '80 και μετά, κυριάρχησε η πολιτική τιμών και εισοδημάτων εις βάρος της πολιτικής των διαρθρώσεων. Βάσει εκτιμήσεων του Ν. Μαραβέγια, "στην περίοδο 1974-1980 τα αντίστοιχα ποσοστά δαπανών για τους δυο προσανατολισμούς της πολιτικής ήταν 13,8% και 4,3% του γεωργικού προϊόντος κατά μέσο όρο. Η ανισορροπία αυτή εντάθηκε στην περίοδο 1981-89 με την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, όπου οι εθνικές μαζί με τις κοινοτικές δαπάνες για τη στήριξη τιμών και εισοδημάτων έφθασαν το 35% του γεωργικού προϊόντος, έναντι 4% των συνολικών δαπανών, εθνικών και κοινοτικών για τον διαρθρωτικό εκσυγχρονισμό της

γεωργίας. Η ίδια κατάσταση συνεχίστηκε και το 1990-93, όπου οι “καταναλωτικές” δαπάνες έφθασαν στο 40% του γεωργικού προϊόντος, έναντι μόνο 4% των “επενδυτικών δαπανών”.

Τύποι γεωργίας και φυσικό περιβάλλον

Στην Ελλάδα διακρίνονται τουλάχιστον τέσσερις τύποι γεωργίας που σχηματικά εντοπίζονται και γεωγραφικά. Υπάρχει η γεωργία των πεδινών περιοχών, όπου κυριαρχούν οι μεγαλύτεροι και οι αποδοτικότεροι αγρότες. Υπάρχει η γεωργία των ορεινών και των προβληματικών περιοχών, όπου κυριαρχούν οι λιγότερο αποδοτικοί αγρότες. Υπάρχει η γεωργία των μικρών νησιών και των παράκτιων τουριστικών περιοχών, όπου η πολυαπασχόληση των αγροτών έχει πάρει μεγάλες διαστάσεις, όπως επίσης και η γεωργία των περιαστικών περιοχών. Αυτοί οι τέσσερις τύποι θίγονται με διαφορετικό τρόπο από τις νέες εξελίξεις στο διεθνές περιβάλλον. Αναμφίβολα, μέσα σε κάθε τύπο υπάρχει ένα φάσμα ενδιάμεσων μορφών που ποικίλλει ανάλογα με τη γεωγραφία και τις πάσης φύσεως μεταβολές που υπέστη η κάθε περιοχή στην ιστορική της εξέλιξη.

Σ’ό,τι αφορά τις σχέσεις γεωργίας και περιβάλλοντος τα προβλήματα αναφέρονται κυρίως στα νερά, το έδαφος, το αγροτικό τοπίο, τη βιοποικιλότητα, την ατμόσφαιρα και τις ενεργειακές απαιτήσεις της γεωργίας. Η αζωτούχος και η φωσφορική λίπανση, τα απόβλητα των κτηνοτροφικών μονάδων, τα χρησιμοποιούμενα φυτοφάρμακα και άλλες γεωργικές πρακτικές έχουν συνέπεια στην ποιότητα των νεράν. Στους ανωτέρω τομείς βάσει μετρήσεων που έχουν γίνει και βάσει των ανά εκτάριο καταναλώσεων λιπασμάτων, φυτοφαρμάκων κλπ. (Μπεόπουλος, 1996), η Ελλάδα βρίσκεται σε πολύ καλύτερη κατάσταση ιδίως αν συγκριθεί με τις χώρες του βορρά. Περισσότερα προβλήματα φαίνεται να δημιουργεί η υπαλμύρωση σε ορισμένες πεδινές περιοχές λόγω της εντατικής άρδευσης και της εισχωρήσεως του θαλασσινού νερού στους υδροφόρους ορίζοντες (Δεμαθιάς κ.ά 1994).

Η διάβρωση αποτελεί την κύρια μορφή υποβάθμισης του εδάφους και εκτιμάται ότι επηρεάζει σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, περίπου το 1/3 της έκτασης της χώρας. Η αλόγιστη εκχέρσωση επικλινών εδαφών χωρίς μέτρα προστασίας, η ανεξέλεγκτη βόσκηση από μεγάλους πληθυσμούς αιγοπροβάτων θαμνοσκελών και δασικών εκτάσεων, οι συχνές πυρκαγιές και η υλοτόμηση έχουν επιταχύνει τις διαδικασίες διάβρωσης. Η αποδιάρθρωση του κοινωνικού ιστού στην ύπαιθρο και ιδιαίτερα στις ορεινές και προβληματικές περιοχές, σε συνδυασμό με την άκριτη αντικατάσταση παραδοσιακών καλλιεργητικών συστημάτων και τρόπων εκτροφής έχουν δημιουργήσει σοβαρά προβλήματα στο φυσικό περιβάλλον.

Η υποχώρηση της ανταγωνιστικότητας του αγροτικού τομέα και οι διαγραφόμενες προοπτικές

Δεν χωρεί αμφιβολία ότι οι εξελίξεις αυτές χαρακτηρίζουν την υποχώρηση της ανταγωνιστικότητας του αγροτικού τομέα και τη σταδιακή μετατροπή του σε μεγάλο ασθενή της ελληνικής οικονομίας αν συνεχιστούν οι υφιστάμενες τάσεις. Η λογική που διέπει τόσο την εξέλιξη όσο και την λειτουργία του μεταπολεμικού και ιδιαίτερα του μεταπολιτευτικού προτύπου ανάπτυξης φαίνεται να εξαντλεί τα όποια περιθώρια απομένουν, για λόγους που οφείλονται τόσο στις πρόσφατες αλλά και διαφαινόμενες εξελίξεις της ΚΑΠ, όσο και στη γενικότερη διαρθρωτική αδυναμία που

εμφανίζει η ελληνική οικονομία. Για την ελληνική γεωργία δεν υπάρχει άλλη διέξοδος από τον διαρθρωτικό της εκσυγχρονισμό που αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για τον συνεχή τεχνολογικό της εκσυγχρονισμό και την επανατοποθέτησή της σε μια ανταγωνιστική τροχιά. Αναμφίβολα, η προσπάθεια που απαιτείται για κάτι τέτοιο προϋποθέτει ριζική αλλαγή του σκηνικού σ'ότι αφορά την αντιμετώπιση παγιωμένων κοινωνικοοικονομικών καταστάσεων και συμπεριφορών που δεν περιορίζονται μόνο στον αγροτικό χώρο. Και αυτό είναι πρώτιστα μείζονος σημασίας πολιτικό ζήτημα, που αφορά στον επαναπροσδιορισμό του χαρακτήρα της κρατικής παρέμβασης και του προσανατολισμού της μέχρι σήμερα ασκούμενης πολιτικής.

Η ελληνική γεωργία δεν φαίνεται να μπορεί να επιβιώσει επί μακρόν σ'ένα περιβάλλον που γίνεται όλο και πιο ανταγωνιστικό. Η προϋπάρχουσα εμπειρία έχει δείξει ότι ο διαρθρωτικός εκσυγχρονισμός δεν επιτυγχάνεται αυτόματα με την έξοδο των αγροτών, καθώς οι υφιστάμενοι θεσμικοί και μη περιορισμοί εμποδίζουν την ορθολογικότερη χρήση των πόρων από τους αγρότες που απομένουν. Ούτε η Ελληνική Πολιτεία μπορεί να παραμείνει αδιάφορη στο φαινόμενο της εγκατάλειψης του αγροτικού χώρου από τους νεότερους και πλέον ανήσυχους αγρότες.

Είναι προφανές ότι η ελληνική γεωργία μολονότι συμμετέχει στο διεθνή ανταγωνισμό, οι όροι του οποίου επηρεάζονται όλο και περισσότερο από τις υπερατλαντικές δυνάμεις, δεν είναι δυνατόν, τουλάχιστον στο ορατό μέλλον, να υιοθετήσει το αγγλοσαξωνικό πρότυπο ανάπτυξης. Κάτι τέτοιο θα ήταν εντελώς εξωπραγματικό, μια και με βάση τα σημερινά δεδομένα του μέσου μεγέθους της οικογενειακής εκμετάλλευσης, ο αγροτικός πληθυσμός θα έπρεπε να έπεφτε κάτω του 0,5%. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι είναι καταδικασμένη από τον κοινοτικό και διεθνή ανταγωνισμό, μια και διαθέτει αρκετά συγκριτικά πλεονεκτήματα ως προς τα εδαφοκλιματολογικά δεδομένα και τον ανθρώπινο παράγοντα. Η συνεχώς εξελισσόμενη διεθνής αλλά και εσωτερική αγορά νωπών και επεξεργασμένων γεωργικών προϊόντων απαιτεί σχήματα ευέλικτα ως προς την διαχείριση και οργάνωση των πόρων. Σχήματα που μπορούν να αξιοποιούν στο έπακρο τις μεταβαλλόμενες συνθήκες στις αγορές προϊόντων και εργασίας. Τόσο με γεωργικές εκμεταλλεύσεις πλήρους απασχόλησης όσο και με πολυδραστηριότητα. Με εκπαιδευμένους αγρότες με επιχειρηματική νοοτροπία, που θα χαρακτηρίζονται όχι από την παραγωγή προϊόντων για αποσύρσεις, αλλά από την παραγωγή προϊόντων προοριζόμενων για τις πιο απαιτητικές αγορές. Το σύγχρονο πρότυπο της ελληνικής γεωργίας θα πρέπει να χαρακτηρίζεται από υψηλές επιδόσεις στην παραγωγικότητα της εργασίας που θα προκύψει κυρίως από υψηλή αλλά και επιλεκτική επενδυτική δραστηριότητα. Η τελευταία, θα πρέπει να εκμεταλλευτεί τα νέα δεδομένα τόσο της τοπικής και εθνικής αγοράς όσο και της διεθνούς, που εκφράζουν οι νέες διατροφικές συνήθειες και καταλωτικά πρότυπα.

Η αλλαγή του προσανατολισμού της κρατικής παρέμβασης, που απαιτεί ο διαρθρωτικός εκσυγχρονισμός, είναι συμφυής με την αλλαγή του ρόλου των γεωτεχνικών του δημόσιου τομέα. Οι τελευταίοι θα πρέπει να ξαναεπιλακούν στις σύνθετες διεργασίες που απαιτούνται σήμερα για την αντιμετώπιση όχι μόνο των τεχνικών αλλά και των οργανωτικών και διαχειριστικών προβλημάτων με τα οποία βρίσκεται αντιμέτωπος ο αγρότης σήμερα. Είναι μεμονωμένες αλλά αρκετά ενθαρρυντικές οι περιπτώσεις όπου ο τελευταίος είναι πρόθυμος να εγκαταλείψει τις αγκυλώσεις και νοοτροπίες του παρελθόντος και να πραγματοποιήσει άλματα σε ζητήματα που έχουν σχέση με τη γρήγορη αφομοίωση και εφαρμογή των τεχνοοικονομικών γνώσεων που απαιτεί η παραγωγή, συσκευασία/επεξεργασία, διακίνηση και διάθεση στις ευρωπαϊκές και όχι μόνο αγορές, προϊόντων υψηλών ποιοτικών προδιαγραφών. Για να μπορέσουν όμως οι μεμονωμένες αυτές ατομικές και συλλογικές περιπτώσεις να γίνουν

κανόνας, το ελληνικό κράτος θα πρέπει να δημιουργήσει το ευνοϊκότερο δυνατό θεσμικό και οργανωτικό πλαίσιο για τον εκσυγχρονισμό των υφισταμένων δομών. Οι τελευταίες, χωρίς την ενδεδειγμένη πολιτική γης, γεωργικής έρευνας και γεωργικής εκπαίδευσης, για να αναφέρουμε ορισμένες μόνο πτυχές της πολύπλευρης παρέμβασης που απαιτείται, θα εξακολουθούν να αποτελούν τροχοπέδη σε κάθε εκσυγχρονιστική προσπάθεια. Τα χρονικά περιθώρια για ν' αποκτήσει η χώρα μακροπρόθεσμη αναπτυξιακή στρατηγική και κατάλληλα εναρμονισμένη αγροτική πολιτική, ίσως αποδειχθούν πολύ στενότερα απ' αυτά που διαφαίνονται από τις τρέχουσες εξελίξεις της ΚΑΠ, γι' αυτό οι απαιτούμενες παρεμβάσεις είναι περισσότερο επιτακτικές από κάθε άλλη φορά.

Αντί επιλόγου

Στο κείμενο που προηγήθηκε επιχειρήσαμε να δείξουμε πως η φύση των προβλημάτων της υπαίθρου είναι σύνθετη, με την παράλληλη ανάδειξη κατά πρώτο λόγο της οικονομικής τους πλευράς και κατά δεύτερο της περιβαλλοντικής και της κοινωνικής. Η ιδιαίτερη βαρύτητα που αποδόθηκε στην οικονομική διάσταση οφείλεται πολύ περισσότερο σε επαγγελματική μεροληψία του υπογραφόμενου και πολύ λιγότερο σε μια αξιολογική κατάταξη των τριών αυτών συνιστωσών, που έγινε με βάση κάποια αντικειμενικά κριτήρια.

Στα παραδείγματα που αναφέρθηκαν δεν εθίγησαν καν ζητήματα πολιτισμικής φύσεως, όχι γιατί αυτά έχουν μικρή σημασία, αλλά επειδή ακριβώς η τεράστια σημασία τους επιβάλλει και ανάλογη αντιμετώπιση. Τέλος, αλλά όχι τελευταίο, στο άρθρο αυτό παρουσιάστηκαν ορισμένες σκέψεις και προτάσεις σε ένα πρώτο επίπεδο, σχετικά με τον αναπροσανατολισμό της ασκούμενης αγροτικής πολιτικής, έτσι ώστε να διευκολυνθεί ο σχεδιασμός και η εφαρμογή των απαιτούμενων διαρθρωτικών παρεμβάσεων. Κατ' αυτό τον τρόπο, η επεξεργασία των κατάλληλων μέτρων παύει να 'χει αποσπασματικό χαρακτήρα και εντάσσεται σ' ένα πλαίσιο πολιτικής, που μπορεί άμεσα να προωθεί λύσεις των υφιστάμενων προβλημάτων σε μια μακροπρόθεσμη προοπτική χωρίς να υπονομεύει τις μελλοντικές δυνατότητες των επόμενων γενεών.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για το ζήτημα της εισαγωγής της έννοιας του χώρου στην οικονομική επιστήμη, ενδεικτικά αναφέρονται οι εργασίες των: A. Weber, 1909, W.Christaller, 1933, J.Beckmann, 1955, H.Lefebvre, 1974, M.Dunford, 1979 και A.Sayer, 1982.

2. Τα βασικά μεγέθη της ελληνικής γεωργίας προέρχονται από εργασία των αγροοικονομολόγων κ.κ. Ι.Γούσιου και Γ.Μέρμηγκα, υπό την εποπτεία του Αν.Καθηγητή κ.Ν.Μαραβέγια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Baran P. (1957), *The Political Economy of Growth*, Monthly Review Press, New York.
 Beckmann J. (1955), *City Hierarchies and the distribution of city sizes*, in *Economic Development and Cultural Change*, n.6.
 Christaller W. (1933), *Die zentralen Orte in Suddeutchnland*, Gustav Fisher Verlag, Jena.

- Αγγλική μετάφραση στο Central Places in Southern Germany: Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1966
- Dunford M. (1977), *Regional Policy and the Restructing of Capital*, in Urban and Regional Studies, Working Paper, vol. 4, University of Sussex.
- Friedmann J. and Douglas M. (1978), *Agropolital Development: towards a new strategy for regional development in Asia*, United Nations Centre for Regional Development.
- Friedmann J. and Weaver C. (1979), *Territory and function: the evolution of Regional Planning*, Edward Arnold, London.
- Garofoli G. (1991), *The Italian Model of Spatial Development in the 1970's and the 1980's*, in Benko G and Dunford M.(ed.) *Industrial Change and Regional Development*, Belhaven, London.
- Καρανικόλας Π. (1996), *Ομοιογένεια και ετερογένεια στον αγροτικό χώρο*. 1ος Κύκλος Σεμιναρίων Πολιτικής Προστασίας του Περιβάλλοντος στον Αγροτικό Χώρο. Τμήμα Γεωργικής Οικονομίας, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Long A. and J.D. Van der Ploeg (eds, 1994), *Born from within, Practices and Perspectives of Endogenous Rural Development*, Van Gorcum Assen, the Netherlands.
- Δεμαθάς Ζ., Λουκάκης Π., Μαρτίνοβ Ν. (1994), *Πρόγραμμα οικοανάπτυξης Ροδόπης-Νέστου*, Β' Φάση, σελ. 297, Κέντρο Ερευνών Χώρου (Έκθεση Ερευνητικού Προγράμματος).
- Μαραβέγιας Ν. (1992), *Αγροτική Πολιτική και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα*. Νέα Σύνορα-Α.Α.Λιβάνη, Αθήνα.
- Maraveyas N., Martinos N. (1995), *L'agriculture grecque face a l'union economique et monetaire de la communaute europeenne*, Options Mediterraneennes, Serie B No 12, C.I.-H.A.M., Montpellier.
- Μαρτίνοβ Ν. (1995), *Η σημασία του αγροτικού τομέα στην εθνική οικονομία και η επικαιρότητα του μεταπολεμικού μοντέλου ανάπτυξης*. Πρακτικά Συνεδρίου ΓΕΩΤΕΕ "Αγροτική Οικονομία και Πολιτική", Αθήνα Δεκ. 1995.
- Μπεόπουλος Ν. (1966), *Η επίδραση των αγροτικών δραστηριοτήτων στο περιβάλλον* σελ 141-177 στο *Το Περιβάλλον στην Ελλάδα (1991-1996)*. Επιμ. Σπ. Παπασπηλιόπουλος, Θ. Παπαγιάννης και Σ. Κουβέλης, Εκδ. Ίδρυμα Μποδοσάκη, Αθήνα.
- Pezzy J. (1992), *Sustainable Development Concepts - an Economic Analysis*, World Bank Environment Paper 2, World Bank.
- Ploeg J.D. van der (1991), *Styles of farming: an introductory note on concepts and methodology*, in *Endogenous Regional Development in Europe: theory and Practice*, European Commission DG VZ Brussels.
- Redclift M. (1987), *Sustainable Development: exploring the contradictions*, Routledge, London.
- Ροζάκης Π. (1996), *Θεωρητικές προσεγγίσεις της βιώσιμης ανάπτυξης και εναλλακτικής ενεργειακής πολιτικής σε γενικό και τοπικό επίπεδο*, 1ος Κύκλος Σεμιναρίων Πολιτικής Προστασίας του Περιβάλλοντος στον Αγροτικό Χώρο. Τμήμα Γεωργικής Οικονομίας, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Sayer A. (1982), *Explanation in Economic Geography*, in *Progress in Human Geography* Vol. 6(1).
- Slee B. (1993), *Endogenous Development: a concept in Search of a theory*, in *Strengthening Endogenous Patterns in European Agriculture*, Options Mediterraneennes, Serie A, N.23.
- Taylor J. (1979), *From modernization to the modes of production*, McMillan Press.
- Weber A. (1909), *Über den Standort der Industrien* Tubingen. Αγγλική μετάφραση στο C.Friedrich (1929): *Alfred Weber's Theory of the location of Industries*, University of Chicago Press, Chicago.